

Ewelina Podgajna

Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1051-4078>
e-mail: ewelina.podgajna@mail.umcs.pl

Spoleczna i wychowawcza rola teatru ludowego w Drugiej Rzeczypospolitej

Ludowcy byli założycielami i animatorami działalności wielu różnego typu organizacji społecznych, gospodarczych, oświatowych i kulturalnych, które orientowały się politycznie na system wartości reprezentowany przez ruch ludowy. Do organizacji tych, tworzących znaczący ruch społeczny można zaliczyć: kółka rolnicze, spółdzielczość, strażę ogniową, chóry, amatorskie zespoły artystyczne i teatry ludowe, organizacje młodowiejskie i akademickie, uniwersytety ludowe, szkolnictwo rolnicze i wiele innych¹.

Celem niniejszego opracowania było przedstawienie roli teatru ludowego, którą odegrał w kształtowaniu społeczeństwa polskiego i jego wpływu na procesy wychowawcze w okresie dwudziestolecia międzywojennego. Dynamiczny rozwój amatorskich form teatralnych usystematyzowanych w różnych organizacjach, związkach, stowarzyszeniach obejmował dziesiątki tysięcy członków, oddziaływał na miliony mieszkańców wsi i miasteczek, a niekiedy nawet większych miast. Tworzyli go działacze organizacji młodzieżowych, społecznych, zawodowych, rolniczych i innych, nauczyciele, księża, organisci, chłopci. Wsparcia amatorskim ruchom artystycznym udzielali przedstawiciele świata kultury i nauki, między innymi Franciszek Bujak, Stanisław Pigoń, Stefan Żeromski, Władysław Orkan, Maria Dąbrowska, Wojciech Skuza, Stanisław Młodożeńiec, Juliusz Osterwa, Mieczysław Limanowski, Leon Schilmer, ks. Adam Sapieha, ks. August Hlond².

Teatr ludowy w Drugiej Rzeczypospolitej rozwijał się w złożonej sytuacji społeczno-politycznej, narodowościowej, kulturalnej. Ważną rolę w jego kształtowaniu miały dążenia emancypacyjne wsi, które znalazły organizacyjny wymiar w ruchu ludowym

¹ J. Jachymek, *Ruch ludowy*, [w:] *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939*, red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001, s. 221.

² A. Indraszczyk, *Adam Bień 1899–1998. Działalność społeczna i polityczna*, Warszawa 2005, s. 97.

i ruchu młodowiejskim, zwłaszcza wiciowym. Proces ugruntowania świadomości narodowej ludności wiejskiej był bardzo istotny, dlatego też działacze ludowi szukali źródeł aktywizacji środowisk wiejskich w różnych regionach państwa. Ludność Polski była zróżnicowana pod wieloma względami. Jednym z takich elementów był poziom wykształcenia. U progu niepodległości i w pierwszych latach po odrodzeniu Rzeczypospolitej istniały duże zaniedbania w tej dziedzinie. Liczba analfabetów w wieku powyżej 10. roku życia przekraczała 30%. Problem widoczny był przede wszystkim na wsiach. Szczególnie upośledzony pod tym względem był dawny zabór rosyjski, zwłaszcza województwa kresowe. Odmienna sytuacja występowała w województwach zachodnich, w których analfabeci należeli do wyjątków. Aby zmienić tę sytuację, dekretem Naczelnika Państwa z 7 lutego 1919 r. podjęto decyzję o wprowadzeniu powszechnego obowiązku szkolnego w zakresie szkoły powszechnej dla dzieci w wieku od 7. do 14. roku życia. Trudny był jednak w realizacji ze względu na brak infrastruktury szkolnej oraz nauczycieli.

Zatem obowiązek szkolny nie był w pełni realizowany, chociaż można było zauważyć postępy, a liczba analfabetów w Polsce wykazywała stałą tendencję spadkową. Osiągnięcia te zawdzięczano wysiłkom nauczycieli, których liczba stale rosła. Zmieniła się także pozycja i prestiż zawodu, dzięki przyznaniu im statusu urzędników państwowych. Administracja państwowa i organizacje społeczne zaangażowały się w organizowanie kursów początkowych dla dorosłych i młodocianych, kursów dla przedporobowych, aby zmniejszyć odsetek analfabetów³. Intensywna praca oświatowa była prowadzona także w wojsku. Ważną rolę w kształtowaniu społecznego oblicza wsi odgrywały uniwersytety ludowe, które stanowiły „bardzo ważny czynnik w formowaniu umysłowości i ducha obywatelskiego młodego pokolenia chłopskiego”⁴. Istotne znaczenie w podnoszeniu oświaty i kultury miały także szkoły rolnicze i rozwijające się prężnie przysposobienie rolnicze, które stało się „skutecznym czynnikiem rozwoju postępu rolniczego w kraju”⁵. Osiągnięcia na polu kulturalnym i gospodarczym miał także ruch spółdzielczy oraz Koła Gospodyń Wiejskich, które stały się czynnikiem stymulującym przeobrażenia w życiu społecznym, gospodarczym i kulturalnym na wsi.

Infrastruktura kulturalno-oświatowa odziedziczona po zaborach wymagała od odrodzonego państwa sporych nakładów finansowych. Przyrost i rozwój bibliotek był dość szybki, zwłaszcza w dużych i średnich miastach. Wśród bibliotek wiejskich w pierwszych latach niepodległości dominowały małe, liczące w swych zbiorach oko-

³ W 1927 r. odbyło się 5980 kursów początkowych dla 144100 słuchaczy, zaś w latach 1934–1938 przygotowano 24611 kursów dla ponad 50 000 osób. S.J. Pastuszka, *Teatr amatorski na wsi polskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, Kielce 1990, s. 17–18.

⁴ *Ważniejsze postulaty wsi w dziedzinie oświaty. Przemówienie prof. F. Bujaka na posiedzeniu Państwowej Rady Oświecenia Publicznego dnia 28 listopada 1938 roku*, „Wieś i Państwo” 1939, nr 1, s. 5–7.

⁵ E. Podgórska, *Oświata i szkolnictwo na wsi w okresie międzywojennym*, [w:] *Historia chłopów polskich*, t. 3, *Okres II Rzeczypospolitej i okupacji hitlerowskiej*, red. J. Inglot, Warszawa 1980, s. 425.

ło 100 woluminów, często niedostosowanych jednak do potrzeb czytelnika wiejskiego. Pod koniec lat trzydziestych XX wieku sytuacja ta uległa zmianie. Przynależność organizacyjna bibliotek oświatowych była zróżnicowana. Należały one do organizacji społecznych, samorządu powiatowego, gminnego, instytucji powiatowych, parafii i gmin wyznaniowych, a także osób prywatnych. Z biegiem lat liczba bibliotek stale wzrastała.

Centrum życia kulturalnego na wsi i zaplecze dla rozwijającego się amatorskiego ruchu artystycznego stanowiły domy ludowe i świetlice, które miały ten ruch wspierać i pomagać w realizacji działań organizacyjnych. Aktywność ich była wspierana przez Towarzystwo Domu Ludowego⁶. Ważną rolę w warunkach rozwoju teatrów ludowych w dwudziestoleciu międzywojennym spełniała także straż pożarna, oprócz wypełniania swoich statutowych obowiązków piastowała również istotną rolę kulturotwórczą, zwłaszcza w małych miasteczkach i na wsi. W ramach działań straży funkcjonowały amatorskie zespoły teatralne, chóry, biblioteki, czytelnie i orkiestry. W remizach strażackich organizowano odczyty, słuchanie radia oraz wystawiano przedstawienia⁷.

Polska była krajem rolniczym, zatem dominowała w niej ludność wiejska. Według spisu powszechnego przeprowadzonego jesienią 1921 roku, 75% ludności mieszkało na wsi. W miarę upływu czasu sytuacja się zmieniała. W 1931 roku na wsi mieszkało 73% ludności, a tuż przed wybuchem wojny odsetek utrzymujących się z rolnictwa wynosił ponad 59%. Społeczność wiejska była silnie zróżnicowana pod względem narodowościowym, stopnia zamożności, a także kulturowym. Jak pisała Kazimiera Zawistowicz-Adamska, „warstwa chłopska jako całość i kultura chłopska tradycyjna były zbiorem (sumą) lokalnych społeczności wiejskich i lokalnych kultur”⁸. Wśród mieszkańców wsi dominowały więzi typu lokalno-osobistego o charakterze tradycjonalistycznym i konserwatywnym, które swe źródła miały w tradycji i bliskim obcowaniu chłopów z przyrodą. Starsze pokolenie chłopów myślało kategoriami przeszłości, często nie doceniając roli samorządu i organizacji wkraczających na wieś. Widziały w nich groźbę zakłócenia istniejącego porządku. W memuarystyce możemy odnaleźć odniesienia do tych negatywnych cech charakterologicznych, które dostrzegali światlejsi mieszkańcy wsi: „My chłopci, jesteśmy z natury rzeczy wielkimi zachowawcami, każda nowość idąca na wieś musi być najpierw wypróbowana przez najbardziej postępowe jednostki”⁹.

Ziemia, praca, rodzina to nierozzerwalna triada wartości, którym hołdowali chłopci. Stosunek do ziemi miał charakter niemalże mistyczny, uznawany był za dar boży dla człowieka. Pracowitość, oszczędność, zaradność połączona z ciągłym obcowaniem z naturą powodowała, że celem życia chłopca była ziemia, posiadanie gospodarstwa rolnego, gdyż wokół tego obracało się jego życie. Wpływ na życie mieszkańców wsi miał rytm solarny i lunarny, który znajdował odbicie w różnych zwyczajach i obrzędach, które zatraciły sa-

⁶ J. R. Szaflik, *Teatr amatorski...*, s. 22.

⁷ Idem, *Dzieje Ochotniczych Straży Pożarnych*, Warszawa 1985, s. 273.

⁸ K. Zawistowicz-Adamska, *Społeczność wiejska*, Warszawa 1958, s. 186.

⁹ *Pamiętnik nr 6 gospodarza średniorolnego z powiatu ostrowskiego, województwa białostockiego*, [w:] *Pamiętniki chłopów*, Seria II, Warszawa 1936, s. 501.

kralny charakter. Dzienny i roczny rytm prac związanych z uprawą roli oraz hodowlą, który normował życie poszczególnych rodzin i całych społeczności wiejskich, był uzależniony nie tylko od warunków klimatycznych, ale zgodnie z istniejącym systemem wierzeń również od dni pomyślnych i niepomyślnych dla gospodarki. Pracę rozpoczynano i kończono rytuałami, którym towarzyszyły zabiegi wróżebne i magiczne. Działania te przekazywane dzięki tradycji miały umocnić skuteczność ludzkiej pracy¹⁰.

Społeczność wiejska w sposób zróżnicowany podchodziła do teatru ludowego i innych form działalności artystycznej. Te odmienności były widoczne w różnych regionach Polski, w ramach województw, powiatów i gmin. Szczególnie wyraźnie zarysowały się różnice międzypokoleniowe, które były zdeterminowane poziomem życia społeczno-kulturalnego, gospodarczego, politycznego danego regionu, jego tradycją, rozwojem oświaty, poziomem uobywatelnienia i zakresem procesów emancypacyjnych zachodzących na polskiej wsi.

W województwach zachodnich, w Wielkopolsce czy na Górnym Śląsku, gdzie nieobce były tradycje działalności społecznikowskiej, a poziom był wysoki, teatr ludowy miał sprzyjające warunki do rozwoju. Problemem występującym w tych regionach była niechęć do teatru objazdowego mniejszości narodowych, zwłaszcza z kresów wschodnich.

Na terytoriach wschodnich, gdzie występował wysoki stopień analfabetyzacji, słaby rozwój kultury i ośrodków kulturalnooświatowych, teatry ludowe jak i inne organizacje społeczne spotykały się z poważnymi trudnościami. Nagminne było bojkotowanie działalności kulturalnej, teatralnej przez starsze pokolenie, ale także młodych ludzi, ulegających wpływom rodziców i duchowieństwa, które było wrogo usposobione do organizacji niepatronackich¹¹. Starano się deprecjonować zasadność funkcjonowania zespołów teatralnych, bojkotując przedstawienia, zabraniając młodzieży chodzenia na próby i przedstawienia, tłumacząc zakazy tym, że działalność organizacji społecznych i teatralnych może być źródłem zgorszenia. Zdzierano afisze i ogłoszenia informujące o terminach i miejscu przedstawienia, przeszkadzano aktorom-amatorom w odbywaniu prób, hałasami, wylewaniem wody na głowy przez dziury w dachach budynków, w których odbywały się próby, a także nie dopuszczając widzów na spektakl. Zdarzało się, że członkowie dozoru szkolnego uniemożliwiali dostęp do budynku pod pretekstem jego dewastacji, co powodowało brak możliwości odbywania prób i spotkań¹².

Jak zauważył Stefan Józef Pastuszka, teatr ludowy i inne formy ruchu artystycznego w większości wsi były jedyną formą rozwijania życia kulturalnego. Przyjazd chociażby kina objazdowego, nawet do miejscowości posiadających rozwiniętą sieć placówek kulturalnych, wciąż pozostawał wydarzeniem nie do przecenienia.

¹⁰ S.J. Pastuszka, *Teatr amatorski...*, s. 30.

¹¹ Duchowieństwo zarzucało działaczom kulturalnym, że „prowadzą robotę socjalistyczną i komunistyczną”, co w ogromnej większości dyskredytowało ich w oczach środowiska wiejskiego. „Siew” 1922, nr 45–46, s. 660–661.

¹² „Siew” 1923, nr 17–18 i nr 45–46, s. 660–661; S.J. Pastuszka, *Amatorski ruch artystyczny na wsi polskiej 1918–1939*, Kielce 1994, s. 89–92.

Rozwój amatorskiego ruchu artystycznego był związany z potencjałem, jakie dostrzegało państwo i działające w nim organizacje społeczne, kulturalne, polityczne, młodzieżowe w oddziaływaniu na społeczeństwo, zwłaszcza na mieszkańców wsi. Teatr pełnił rolę wychowania patriotycznego i obywatelskiego i był wykorzystywany do kształtowania postaw, osobowości, a także oblicza ideowego młodego pokolenia, ze względu na to, że to młodzież stanowiła większość wykonawców, artystów i odbiorców.

Teatr ludowy, tworząc ramy organizacyjne i podstawy teoretyczne, czerpał z polskich tradycji. Twórcy teorii teatru ludowego nawiązywali do narracji i wizji teatralnej Adama Mickiewicza, Stanisława Brzozowskiego, Stanisława Wyspiańskiego, Stefana Żeromskiego, Władysława Orkana, którzy dążyli do stworzenia teatru prawdziwie narodowego, odrodzonego przez włączenie do niego arcybogatej kultury ludowej, zrozumiałego przez wszystkie klasy i warstwy społeczne, inspirującego jednocześnie do pracy dla dobra ojczyzny. Widzieli w teatrze czynnik aktywizujący społeczność wiejską. W. Orkan proponował pogodzenie teatru oświatowego z twórczym teatrem ludowym¹³.

Na ziemiach polskich teatry były ujęte w organizacje o zasięgu regionalnym lub ogólnopolskim. Jedne z pierwszych teatrów powstawały jeszcze w czasie zaborów, które zrzeszały teatry amatorskie. Należały do nich: Towarzystwo Polskiego Teatru Ludowego w Wilnie założone w 1894 roku oraz Związek Teatrów i Chórów Włościańskich we Lwowie (ZTiChW) powstały w 1907 r. Znaczenie i dorobek ZTiChW był znaczący. Prężnie pracował do wybuchu I wojny światowej, kiedy musiał zawiesić swoją działalność, którą wznowił po zakończeniu wojny polsko-bolszewickiej w 1921 roku. W 1924 roku zmienił nazwę na Związek Teatrów i Chórów Ludowych (ZTiChL), który optował za rozszerzeniem działalności na całą Polskę, podkreślając konieczność centralistycznej organizacji amatorskiego ruchu artystycznego.

Po I wojnie światowej powstało wiele organizacji skupiających amatorskie teatry ludowe, należały do nich: Związek Teatrów Ludowych powstały w 1919 roku, Centralny Związek Młodzieży Wiejskiej powstały w 1919 r., Związek Polskiego Nauczycielstwa Szkół Powszechnych przekształcony w 1930 roku na Związek Nauczycielstwa Polskiego, regionalne Związki Młodzieży Wiejskiej, Katolickie Stowarzyszenie Młodzieży i inne. Funkcjonowanie tych organizacji spowodowało, iż zasięg terytorialnego oddziaływania ZTiChL ograniczał się w zasadzie do terenów byłego zaboru austriackiego.

W dwudziestoleciu międzywojennym funkcjonowały trzy główne teorie teatru ludowego: ancycowska, cierniakowska oraz teatru zaangażowanego społecznie¹⁴. Z koncepcją ancycowską był związany jej twórca Władysław Ludwik Anczyc, który zakładał, że teatr ludowy w formach artystycznych miał naśladować teatr zawodowy. Z tą teorią związani byli działacze skupieni wokół ZTiChL we Lwowie, pojmując teatr jako narzędzie oświatowo-umoralniające. Podkreślali, że nie trzeba było sięgać do bogatej kultury

¹³ A. Indraszczyk, *Adam Bień 1899–1998. Działalność społeczna i polityczna*, Warszawa 2005, s. 98.

¹⁴ S.J. Pastuszka, *Teatr ludowy w II Rzeczypospolitej*, Warszawa–Kielce 1995, s. 88.

wsí, wystarczyło odgrywać umoralniające sztuki, które miały uczyć miłości, związków i oddania dla ojczyzny¹⁵.

Twórcą największego w II Rzeczypospolitej teatru amatorskiego był Jędrzej Cierniak. Był propagatorem idei teatru regionalnego, zrywał ze wszystkimi wzorami zawodowych scen miejskich. Uważał, że ambicje klasowo-wiejskie w sensie kulturowym mogą zaspokoić jedynie oryginalne widowiska wysnute z obrzędów, pieśni i folkloru o charakterze misteryjnym, a nie obyczajowo-realistycznym. Poglądy Cierniaka kształtowały się pod wpływem kontaktów z zawodowym środowiskiem teatralnymi, profesjonalnymi aktorami i reżyserami, takimi jak J. Osterwa, L. Schiller, ale także były determinowane doświadczeniami wyniesionymi z codziennego życia wsi, wrażliwości na zmiany zachodzące w obrębie przemian społeczno-politycznych, a także współpracą ze Związkiem Młodzieży Wiejskiej. Był twórcą kilku scenariuszy o niezwykłym uroku poetyckim, zyskał uznanie i współdziałanie niektórych znakomitych teatrów z Leonem Schillerem na czele. Idee i praktyki „cierniakowskie” wzbudzały sprzeciw w kręgach lewicowych, które zarzucały im tradycjonalizm, estetyzowanie i oderwanie od rzeczywistości. Pomimo tej krytyki wychodził z założenia, że „teatr ludowy, niekoniecznie związany jest z tekstem literackim, oparty raczej na prostej i bezpośredniej improwizacji, niż na odtwórczej czy przetwórczej rutynie aktorskiej, nie skrupowany ustalonymi wymiarami przestrzeni scenicznej, może i powinien być odrębną sztuką widowiskową, stworzoną w jednorodnych gromadach ludzkich, będący w danym wypadku tworzącymi aktorami”¹⁶. Podkreślał, że teatr ludowy miał być odzwierciedleniem potrzeb artystycznych wsi, bogatych w rodzimą twórczość¹⁷. Zauważał konieczność tworzenia widowisk przez wspólnotę, jaką miało być zaangażowanie publiczności do współpracy z artystami. A. Olcha podkreślał, iż teatr cierniakowski jawił się jako „teatr prawdziwie twórczy, angażujący i zespalający w zgodnym wysiłku wszelkie talenty i zdolności danego środowiska, teatr wyrażający się w pełni ideowej i artystycznej”¹⁸. Niewątpliwie J. Cierniak przez swoją działalność miał wpływ na kształtowanie kultury chłopów polskiego i rozwój wsi polskiej: „wieś już sama się ruszyła, jej pochodni do państwa nie zdoła powstrzymać żadna reakcyjna siła [...] Tylko potrzebny jest Polsce sprzyjający klimat, by nie tylko rozjaśniło się w chłopskich głowach, rozpałało w sercach, ale także i to przede wszystkim, by wyprostowały się chłopskie grzbiety i okrzepły charaktery”¹⁹.

¹⁵ *Ibidem*; A. Indraszczyk, *Adam Bien...*, s. 99.

¹⁶ J. Cierniak, *Co to jest teatr ludowy*, „Teatr Ludowy” 1932, nr 3–4, s. 21–22.

¹⁷ Idem, *Nie marnujmy utworów samorodnej sztuki ludowej*, „Teatr Ludowy” 1932, nr 10, s. 147–148.

¹⁸ A. Olcha, *Twórczy ruch amatorski. Rodowód ideowy i perspektywy amatorskiego ruchu w świetle faktów i dokumentów*, „Teatr Ludowy” 1967, nr 10–11, s. 46.

¹⁹ *Słowo o kulturze chłopów polskiego, Referat J. Cierniaka na konferencji zwołanej przez Prezydium Rady Ministrów w sprawie kultury wsi 28 maja 1936 roku*, „Praca Oświatowa”, Warszawa 1936, nr 7, s. 385–394.

Należący do ruchu J. Zawieyski stwierdził, że „teatr Cierniaka to teatr wiejski monumentalny. Nie naiwny obrazek, nie idylla ani naturalistyczna kopia życia wiejskiego”²⁰.

Tradycję ludową Cierniak starał się podnieść do rangi kultury narodowej. Wieś miała być dla reformatorów źródłem artystycznego natchnienia, bodźcem kulturotwórczym²¹. Zwyczaje, obyczaje, obrzędy wyznaczone dorocznym rytmem pracy na roli stanowiły punkt wyjścia do tworzenia widowisk: „W całym polskim folklorze, w owej etnografii czy kulturze wiejskiej jest jakaś dziwna uroda artystyczna, jest swojski charakter, nasz własny, choćby nawet niejedno tam było zapożyczeniem, to w ciągu wieków zostało tak przetworzone i przyswojone, że jest już nasze, polskie”²². Postulował tworzenie corocznego cyklu widowisk obrzędowo-teatralnych związanych z czterema porami roku: pierwszy to okres Bożego Narodzenia, w którym postulował wykorzystać obrzędy religijne, takie jak szopki, inscenizację pastorałek, chodzenie z turoniem, drugi cykl to widowiska mówiące o Wielkanocy inscenizujące gaiki, śmigusy, trzeci miała zawierać obrzędy związane ze świętem Matki Boskiej Zielnej – dożynki i plony, czwarty cykl dotyczył okresu około żaduszek, czyli inscenizacji na przykład pieśni pogrzebowych. Cierniak mocno podkreślał w tych widowiskach aspekt bogatej sfery sacrum, zawierającej elementy z życia religijnego polskiej wsi, w zabytkach kultury materialnej i duchowej²³.

Teatr zaangażowany społecznie był bliski koncepcji teatru cierniakowskiego, którego inicjatorami i orędownikami byli Zofia i Ignacy Solarzowie. Teatr ten odmiennie postrzegał otaczającą rzeczywistość, zwłaszcza w odniesieniu do warunków społecznych, politycznych i ekonomicznych panujących na wsi. Zdaniem Z. Solarzowej teatr ludowy miał przede wszystkim stać się odzwierciedleniem potrzeb mieszkańców wsi, a nawet stać się ich kreatorem, walczyć z patologiami, stymulując odnowę moralną społeczeństwa: „Wsi trzeba teatru, sceny, z której by odezwały się słowa nowe, nieznanne, przeczuwane, z której powiałoby życie dzisiejsze – zagadnienia i sprawy palące. Czy mamy czekać na wielkich pisarzy dramatycznych wiejskich? Czekać nie będziemy i nie czekamy!”²⁴. Jak zauważył Arkadiusz Indraszczyk, dla Solarzowej ważniejszy był proces tworzenia sztuki i jej funkcje wychowawcze oraz stymulujące rozwój społeczeństwa niż sama forma przyobleczona w bogatą kulturę. Teatr miał wyrastać z życia gromady, z jej potrzeb, przeżyć i doświadczeń, z samorodnej twórczości, zatem w sposób odmienny od cierniakowskiej wizji, gdzie teatr miał czerpać z bogatego dorobku kultury ludowej²⁵. Cechą wyróżniającą w sposobie pracy artystycznej Z. Solarzowej była im-

²⁰ J. Zawieyski, *O Jędrzeju Cierniaku i jego teatrze*, [w:] J. Cierniak, *Zaborowska nuta*, oprac. J. Zawieyski, wstępem poprzedzili S. Pięgoń, J. Zawieyski, Warszawa 1956, s. 43.

²¹ J. Cierniak, *Źródła i nurty polskiego teatru ludowego. Wybór pism, inscenizacji i listów*, oprac. i słowem opatrzył A. Olcha, Warszawa 1963, s. 86.

²² A. Bień, J. Cierniak, *Teatry ludowe w Polsce. Dotychczasowy rozwój ruchu. Możliwości ideowe i organizacyjne na przyszłość*, Warszawa 1928, s. 45.

²³ S. Łysiak, *Współczesny teatr ludowy. Studium wybranych zespołów z Lubelskiego, Podkarpackiego i Świętokrzyskiego*, Sandomierz 2012, s. 97–98.

²⁴ Z. Solarzowa, *Teatr „z głowy”*, „Prosto z Mostu” 1935, nr 5.

²⁵ A. Indraszczyk, *Adam Bień...*, s. 100.

pro wizja teatralna, czyli tworzenie tzw. „teatru z głowy”. Polegała ona na wspólnym dyskusowaniu, przeżywaniu i ustalaniu ogólnej wizji przedstawienia, które następnie reżyser czy opiekun zespołu miał uteatralnić w zharmonizowaną całość. Z. Solarzowa wzbogaciła teorie międzywojennego teatru w nowe oryginalne treści i pomysły²⁶.

Niesłuchanie ważna dla działalności teatrów ludowych była jego popularyzacja, która była prowadzona wielokierunkowo i w różnorodnej formie. Podstawową rolę w tym zakresie odgrywała prasa, na łamach której ukazywano jego dorobek, ale także i słabości. Do promocji teatru ludowego przyczyniały się także popisy amatorskich zespołów, przeprowadzane w czasie walnych zjazdów organizacji teatralnych, młodzieżowych i innych, które podnosiły ich rangę i czyniły je bardziej atrakcyjnymi, sprzyjały bowiem popularyzacji programów organizacji je urządzających²⁷. Amatorski ruch artystyczny był wykorzystywany także w akcjach podejmowanych przez chłopski ruch polityczny, taki jak święta ludowe, zjazdy i imprezy kulturalne organizowane przez ruch ludowy na przykład z okazji Święta Ludowego. Szczególną wymowę społeczną i polityczną miał udział orkiestry straży pożarnej, chóru młodzieży wiejskiej z Laskowej w pogrzebie dziewięciu ofiar strajku chłopskiego w Mszanie Dolnej w powiecie limanowskim.

Teatr ludowy był katalizatorem przeobrażeń zachodzących na wsi, który skutecznie wykorzystywał gromadne działanie i rozwijał zainteresowania społeczności wiejskiej, poszerzał horyzonty, był piastunem tradycyjnych wartości, obrońcą interesów chłopów, twórcą kultury ludowej. Odzwierciedlał mentalność chłopską, ukazywał upór w dążeniu do celu, przywiązanie do ziemi, wierność religii, tradycjonalizm i poszanowanie wartości rodzinnych. Rolę wychowawczą teatru ludowego dostrzeżono już w latach dwudziestych: „jako jeden z najskuteczniejszych środków ratowania młodzieży od niesłuchanej demoralizacji, jaka zaczęła się szerzyć po wojnie”²⁸. W latach trzydziestych wartości płynące z aktywności działaczy kulturalno-oświatowych i organizacji prowadzących prace teatralne potwierdziły badania ankietowe przeprowadzone w 1932 roku przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, w których zauważono konsekwencje oddziaływania amatorskiego ruchu artystycznego na wsi: „odciąganie młodzieży od niepożądanych rozrywek, wyrabianie się towarzyskie, skrępowanie prostactwa, wpływ na etykę młodzieży (mniej bójek), podniesienie kulturalne i umysłowe, zaprawianie do obowiązkowości, solidarności, budzenie zainteresowań współczesnością, zmniejszanie się wpływu ulicy, podnoszenie prawości charakteru, obrona przed wywrotowymi ideałami (komunizmem), prędsza demokratyzacja oraz kontakt z inteligencją, podtrzymywanie zwyczajów i obyczajów ludowych, możliwość dokład-

²⁶ P. Dahlig, *Problemy teatrów ludowych*, [w:] idem, *Tradycje muzyczne a ich przemiany. Między kulturą ludową, popularną i elitarną Polski międzywojennej*, Warszawa 1998, s. 301; S. Łysiak, *Współczesny teatr ludowy...*, s. 89–90.

²⁷ S.J. Pastuszka, *Amatorski ruch artystyczny...*, s. 138–139.

²⁸ M. Bieroń, *Polanka Karol*, „Teatr Ludowy” 1925, nr 10, s. 155.

nego poznania bolączek i potrzeb środowiska, zacieranie się różnic narodowościowych, osłabianie antagonizmów”²⁹.

Podjmując decyzję o wyborze repertuaru brano pod uwagę tematykę, która miała wykazywać możliwości skutecznego oddziaływania na zbiorowego odbiorcę, przygotowywać grunt do społecznej działalności, na przykład oświatowej, a tym samym torować drogę postępu.

Przykładem walki z patologią było podejmowanie w wystawianej sztuce tematów ważkich, takich jak nadużywanie alkoholu. Dobór repertuaru miał uświadamiać mieszkańców wsi, jak bardzo negatywne konsekwencje niesie za sobą pijaństwo. Ukazywano w ten sposób, że nadużywanie alkoholu stawało się przyczyną nadużyć, prowadzących do przemocy. Wskazywano również, że alkohol stanowił zagrożenie dla zdrowia, dla kobiet w ciąży, których dzieci mogły rodzić się z różnymi wadami. Zespoły organizacji katolickich wystawiały sztukę *Góralskie wesele*, w której przedstawiano walkę dwóch pokoleń, starszego pijącego, które nie wyobrażało sobie zabawy bez trunków wysokowych i pokolenia młodszego, które do dobrej zabawy wcale nie potrzebowało alkoholu³⁰. Ważną rolę w tym zakresie odgrywały Katolickie Stowarzyszenia Młodzieży Polskiej, które przygotowywały grunt parafialnym i gminnym komitetom antyalkoholowym, które zabiegały o likwidację karczm na terenie gmin. Organizacje katolickie walczące z nałogiem zachęcały do składania przysięgi na zachowanie czasowej lub dożgonnej abstynencji³¹. Ważna była funkcja rozrywkowa teatru ludowego, która dawała szansę na odebranie karczmie monopoli na spędzanie wolnego czasu.

Działalność w amatorskim ruchu artystycznym sprzyjała nawiązywaniu nowych kontaktów, poznawaniu się, zacieśnianiu więzi, stwarzała dogodne warunki do rozwoju i wzajemnego zrozumienia. Niewątpliwie przyczyniała się do integrowania środowisk, powodowała osłabianie lub likwidację sytuacji konfliktowych. Praca w zespołach teatru ludowego stanowiła źródło głębokich przeżyć, dogłębnego poznania wartości własnej pracy i wiary we własne siły. Działalność w teatrze ludowym dawała szansę na samorealizację, kształtowała siłę woli i charakter³².

Teatr ludowy stał na stanowisku patriotycznym. W tym duchu instytucja miała wychowywać, dostarczać wiedzę o przeszłości narodu, uczyć zasad współżycia społecznego i podstawowych zasad moralnych. Sztukę, oprócz walorów estetycznych traktowano jako czynnik kształtowania postaw światopoglądowych i społecznych.

Koła teatralne, popularyzujące program swych organizacji w środowisku wiejskim, stanowiły często zaczątek organizacji młodzieżowych, takich jak: CZM, ZML, ZMW

²⁹ Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Wydział Oświaty, sygn. 169.

³⁰ Członkowie ZMW RP „Wici” dawali osobisty przykład, urządzając wesela bezalkoholowe. „Przyjaciel Młodzieży” 1931, nr 2, s. 24–25.

³¹ S.J. Pastuszka, *Amatorski ruch artystyczny...*, s. 98; L. Wilczyński, *Katolickie Stowarzyszenia Młodzieży na Śląsku w okresie II Rzeczypospolitej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2002, t. 35, z. 1, s. 151.

³² J. Cierniak, *Nasz cel i nasze drogi*, „Teatr Ludowy” 1927, nr 3, s. 42–44.

RP „Wici”, CZMW „Siew”, Wołyńskiego ZMW. Nierzadko zespoły teatralne przekształcały się w koła tych organizacji, których walory wychowawcze i integrujące dostrzegało kierownictwo. W sprawozdaniu CZMW z 1920 roku napisano: „Jednym z działań pracy były przedstawienia teatralne. Pomimo iż trudno je nazwać pracą wyłącznie tylko kulturalną, jednakże w tym wypadku były one środkiem stwarzającym na wsi kulturę dnia codziennego. Zwalczały one nasze złe przyzwyczajenia i nałogi, odciągały nas od nich, jednocześnie pobudzały nas do lepszego życia, zbliżały nas do piękna, uszlachetniały nasze dusze i serca nasze. Dzięki przedstawieniom znikwały dzikie zabawy, bójki, karczmarstwo, pijaństwo itp. Nałogi, gdyż przedstawienie zabierało nam czas, w którym nałogi nasze mogły być uprawiane. Przedstawienie bardzo często zachęcały nas do piękniejszych zabaw, a także do pracy samokształceniowej. Były poniekąd środkiem agitacyjnym, pobudzającym nie tylko młodzież, ale i starszych do światła i wiedzy, do wspólnej pracy organizacyjnej w tym kierunku. W tych dziesiątkach tysięcy ludności, która uczęszczała na przedstawienia, rodziły się nowe myśli i nowe pragnienia pod wpływem przykładów życiowych, odtwarzanych na scenie”³³.

Jednym z głównych założeń teatru ludowego było kultywowanie i upowszechnianie kultury ludowej. Służyć miało osiągnięciu istotnych celów społecznych i politycznych, takich jak podkreślenie wartości kultury ludowej, wzbogacanie i dynamiczny rozwój kultury narodowej poprzez wprowadzanie do niej elementów kultury ludowej, niwelowanie wzajemnych uprzedzeń pomiędzy miastem a wsią, podnoszenie rangi warstwy chłopskiej w świadomości samych chłopów i pozostałej części narodu, przyspieszanie proces uobywatelnienia, upowszechniania chłopskiego etosu pracy, które miały stać się wyrazem politycznej i społeczno-kulturalnej emancypacji warstwy chłopskiej³⁴. Ważna pozostawała rola wychowawcza teatru, jego wartość moralizatorska, która wydawała się ważniejsza niż wartość podnoszenia kulturalnego wsi i propagowania kultury wiejskiej.

Środowisko teatru ludowego organizowało liczne konkursy ogłaszane przez organizacje dbające o jego rozwój. Organizatorzy popularyzowali idee stanowiące istotę założeń programowych teatru ludowego. Proponowali odpowiednią tematykę, myśli przewodnią utworów, pozostawiając jednocześnie twórcom swobodę artystyczną. Konkursy miały na celu upowszechnianie kultury wiejskiej i jej promocję. Poza codziennymi sprawami ukazywanymi w przedstawieniach, zainteresowanie organizatorów było skierowane na krzewienie wartości patriotycznych, scalanie ziem polskich i wyrównywanie różnic dzielnicowych i społecznych przez cały okres dwudziestolecia międzywojennego. Twórcy teatrów ludowych odwoływali się zatem do historii, czerpiąc inspirację z I kadrowej, Legionów Polskich czy innych wielkich czynów oręża polskiego³⁵. W jury konkursów zasiadali wybitni znawcy teatru ludowego, między inny-

³³ *Sprawozdanie CZMW przy CZKR za rok 1920*, „Nasza Drużyna” 1921, nr 34, s. 6–7; S.J. Pastuszka, *Amatorski ruch artystyczny...*, s. 100.

³⁴ J. Brusztka, *Chłopskie źródła kultury*, Warszawa 1985, s. 266–288.

³⁵ S.J. Pastuszka, *Teatr ludowy...*, s. 133–135.

mi: L. Schiller, Franciszek Siedlecki, Eugeniusz Frankowski, T. Mayzner, J. Cierniak, S. Młodożeniec, J. Zawieyski, A. Bień, S. Jaracz.

Teatr ludowy oddziaływał w ogromnym stopniu na społeczność wiejską. Istotną tematyką poruszaną w wystawianych spektaklach były stosunki panujące na wsi. Zwracano uwagę na zjawiska społecznej niesprawiedliwości oraz szerzące się konflikty sąsiedzkie, społeczne. Nierówność społeczna, zawiść i zazdrość powodowały nastroje frustracji i niezadowolenia wśród mieszkańców wsi. Wzywano zatem do pracy nad sobą, edukacji i skierowania twórczych sił na drogę szacunku i godnego współżycia człowieka z człowiekiem.

Ważnym celem funkcjonowania teatrów ludowych była aktywizacja społeczności wiejskiej w ich własnym środowisku. Z reguły nawoływano do działalności społecznej, ale także politycznej, zrzeszania się w organizacjach ludowych, spółdzielniach, organizacjach kobiecych, a także namawiano do korzystania z praw obywatelskich. W granych przedstawieniach budowano zróżnicowaną narrację i oprawę: od poradnictwa, przez pochwałę usamodzielnienia, rozbudzania godności chłopskiej, po patriotyczną postawę obywatelską. Teatr ludowy przyczyniał się do rozwoju życia gospodarczego, wpływał pozytywnie na postawę moralną młodego pokolenia, pobudzał troskę o estetyczny wygląd zabudowań i całej wsi, wyrażał także troskę o poprawę sytuacji higienicznej i zdrowotnej ludności wiejskiej. Szczególną rangę w tym zakresie przypisywano wychowaniu uwzględniającemu kulturę sanitarną i popularyzowanie wiedzy o zdrowiu przez teatr. Wyrażano pogląd, że zachowania antyhigieniczne wynikają z braku wiedzy i odpowiednich nawyków, dlatego chętnie poruszano te sprawy w przedstawieniach. Prowadzono zatem za pomocą teatrów ludowych wielokierunkową działalność społeczno-oświatową, wychowawczą w zakresie upowszechniania kultury na wsi, edukacji z zakresu zagadnień gospodarczych, społecznych i politycznych.

Streszczenie: Teatr ludowy był zjawiskiem niezwykłym w życiu kulturalnym okresu Drugiej Rzeczypospolitej o ogromnym zasięgu oddziaływania, zróżnicowanej geografii i przynależności organizacyjnej. Był przejawem potrzeb duchowych mieszkańców polskiej wsi, a także istotnym instrumentem oddziaływania na warstwę chłopską. Stał się motorem przyspieszającym kształtowanie świadomości politycznej i narodowej chłopów, ważną szkołą wychowania patriotycznego i obywatelskiego. Głównym celem funkcjonowania teatrów ludowych była aktywizacja społeczności wiejskiej w ich własnym środowisku. Z reguły nawoływano do działalności społecznej, ale także politycznej, zrzeszania się w organizacjach ludowych, spółdzielniach, organizacjach kobiecych, a także namawiano do korzystania z praw obywatelskich. W granych przedstawieniach budowano zróżnicowaną narrację i oprawę: od poradnictwa, przez pochwałę usamodzielnienia, rozbudzania godności chłopskiej, po patriotyczną postawę obywatelską. Teatr ludowy przyczyniał się do rozwoju życia gospodarczego, wpływał pozytywnie na postawę moralną młodego pokolenia, pobudzał troskę o estetyczny wygląd zabudowań i całej wsi, wyrażał także troskę o poprawę sytuacji higienicznej i zdrowotnej ludności wiejskiej. Szczególną

rangę w tym zakresie przypisywano wychowaniu uwzględniającemu kulturę sanitarną i popularyzowanie wiedzy o zdrowiu przez teatr. Wyrażano pogląd, że zachowania antyhygieniczne wynikają z braku wiedzy i odpowiednich nawyków, dlatego chętnie poruszano te sprawy w przedstawieniach. Prowadzono zatem za pomocą teatrów ludowych wielokierunkową działalność społeczno-oświatową, wychowawczą w zakresie upowszechniania kultury na wsi, edukacji z zakresu zagadnień gospodarczych, społecznych i politycznych.

Słowa kluczowe: teatr ludowy, amatorski ruch artystyczny, ruch ludowy, dwudziestolecie międzywojenne

The social and educational role of the folk theater in the Second Polish Republic

Abstract: The folk theater was a next a ordinary phenomenon in the cultural life of the Second Polish Republic, with a huge range of influence, diversified geography and organizational affiliation. It was a manifestation of the spiritual needs of the inhabitants of the Polish countryside as well as an important instrument of influencing the peasants. It became a fact or accelerating the formation of political and national consciousness of peasants, an important school of patriotic and civic education. An important goal of folk theaters was to activate the rural community in their own environment. As a rule, calls were made for social but also political activity, association in popular organizations, cooperatives, women's organizations, and encouraged to exercise civil rights. The presented performances built a varied narrative and setting: from counseling, through praise of independence, a wakening peasant dignity, to patriotic civic attitude. The folk theater contributed to the development of economic life, positively influenced the moral attitude of the young generation, stimulated concern for the aesthetic appearance of buildings and the entire village, and expressed concern for the improvement of the hygienic and health situation of the rural population. Upbringing which took into account sanitary culture and popularizing knowledge about health through theater was of particular importance in this respect. The opinion was expressed that anti-hygiene behavior resulted from the lack of knowledge and appropriate habits, therefore these matters were eagerly mentioned in the performances. Therefore, with the help of folk theaters, multi-directional social and educational activities were carried out in the field of popularizing culture in the countryside, as well as education in the field of economic, social and political issues.

Keywords: People's theater, amateur artistic movement, peasant movement, interwar period

Социальная и образовательная роль народного театра во Второй Речи Посполитой

Аннотация: Народный театр был необычным явлением в культурной жизни Второй Республики Польши, с огромным диапазоном влияния, разнообразной географией и организационной принадлежностью. Это было проявлением духовных потребностей жителей польской деревни, а также важным инструментом воздействия на класс крестьян. Он стал двигателем, ускоряющим формирование политического и национального самосознания крестьян, важной школой патриотического и гражданского воспитания. Основная цель народных театров - активизировать сельскую общину в их собственной среде. Как правило, звучали призывы к общественной активности, но также и к политической активности, объединению в общественные организа-

ции, кооперативы и женские организации, а также к поощрению осуществления гражданских прав. Представленные спектакли выстроили разнообразный рассказ и сеттинг: от консультирования, восхваления независимости, пробуждения крестьянского достоинства до патриотической гражданской позиции. Народный театр внес свой вклад в развитие хозяйственной жизни, положительно повлиял на нравственный настрой молодого поколения, стимулировал заботу об эстетическом виде зданий и всего села, выразил заботу об улучшении гигиенического и санитарного состояния сельского населения. Особое значение в этом отношении имело воспитание, учитывающее санитарную культуру и популяризацию знаний о здоровье через театр. Бытовало мнение, что антигигиеническое поведение является результатом недостатка знаний и соответствующих привычек, поэтому эти вопросы активно поднимались в выступлениях. Поэтому с помощью народных театров проводились разнонаправленные общественно-просветительские мероприятия в области пропаганды культуры в сельской местности и образования в области экономических, социальных и политических вопросов.

Ключевые слова: народный театр, художественная самодеятельность, народное движение, межвоенный период

Bibliografia

Źródła

Źródła archiwalne

Archiwum Akt Nowych, Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego, Wydział Oświaty, sygn. 169.

Źródła drukowane

Bień A., Cierniak J., *Teatry ludowe w Polsce. Dotychczasowy rozwój ruchu. Możliwości ideowe i organizacyjne na przyszłość*, Warszawa 1928.

Cierniak J., *Źródła i nurty polskiego teatru ludowego. Wybór pism, inscenizacji i listów*, oprac. i słowem opatrzył A. Olcha, Warszawa 1963.

Pamiętnik nr 6 gospodarza średniorolnego z powiatu ostrowskiego, województwa białostockiego, [w:] *Pamiętniki chłopów*, Seria II, Warszawa 1936.

Słowo o kulturze chłopstwa polskiego. Referat J. Cierniaka na konferencji zwołanej przez Prezydium Rady Ministrów w sprawie kultury wsi 28 maja 1936 roku, „Praca Oświatowa”, Warszawa 1936, nr 7.

Ważniejsze postulaty wsi w dziedzinie oświaty. Przemówienie prof. F. Bujaka na posiedzeniu Państwowej Rady Oświecenia Publicznego dnia 28 listopada 1938 roku, „Wieś i Państwo” 1939, nr 1.

Zawieyski J., *O Jędrzeju Cierniaku i jego teatrze*, [w:] J. Cierniak, *Zaborowska nuta*, oprac. J. Zawieyski, wstępem poprzedzili S. Pigoń, J. Zawieyski, Warszawa 1956.

Prasa

„Nasza Drużyna” 1921

„Prosto z Mostu” 1935

„Przyjaciel Młodzieży” 1931

„Siew” 1922, 1923

„Teatr Ludowy” 1925, 1927, 1932, 1967

Monografie i opracowania zbiorowe

Brusztka J., *Chłopskie źródła kultury*, Warszawa 1985.

Dahlig P., *Problemy teatrów ludowych*, [w:] idem, *Tradycje muzyczne a ich przemiany. Między kulturą ludową, popularną i elitarną Polski międzywojennej*, Warszawa 1998.

Indraszczuk A., *Adam Bień 1899–1998. Działalność społeczna i polityczna*, Warszawa 2005.

Jachymek J., *Ruch ludowy*, [w:] *Więcej niż niepodległość. Polska myśl polityczna 1918–1939*, red. J. Jachymek, W. Paruch, Lublin 2001.

Łysiak S., *Współczesny teatr ludowy. Studium wybranych zespołów z Lubelskiego, Podkarpackiego i Świętokrzyskiego*, Sandomierz 2012.

Pastuszka S.J., *Amatorski ruch artystyczny na wsi polskiej 1918–1939*, Kielce 1994.

Pastuszka S.J., *Teatr amatorski na wsi polskiej w okresie II Rzeczypospolitej*, Kielce 1990.

Pastuszka S.J., *Teatr ludowy w II Rzeczypospolitej*, Warszawa–Kielce 1995.

Podgórska E., *Oświata i szkolnictwo na wsi w okresie międzywojennym*, [w:] *Historia chłopów polskich*, t. 3, *Okres II Rzeczypospolitej i okupacji hitlerowskiej*, red. J. Inglot, Warszawa 1980.

Szaflik J.R., *Dzieje Ochotniczych Straży Pożarnych*, Warszawa 1985.

Zawistowicz-Adamska K., *Spółeczność wiejska*, Warszawa 1958.

Artykuły naukowe w czasopismach

Wilczyński L., *Katolickie Stowarzyszenia Młodzieży na Śląsku w okresie II Rzeczypospolitej*, „Śląskie Studia Historyczno-Teologiczne” 2002, t. 35, z. 1.